

POPISI STANOVNIŠTVA U GRADIVU POGLAVARSTVA SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GRADA OSIJEKA (1809. – 1850.)

Rad donosi detaljan prikaz popisa stanovništva u gradivu fonda Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka u Državnom arhivu u Osijeku. Riječ je o dva popisa neplemenitog stanovništva iz 1814. i 1839. godine, potom općem zemljišnom popisu iz 1828. godine te dva popisa vojnih obveznika iz 1849. i 1850. godine. Navedeni popisi važno su vrelo podataka za istraživanja na području povijesne demografije, gospodarske povijesti te socijalne antropologije Osijeka u prvoj polovini 19. stoljeća. Posebna se pozornost posvećuje formi popisnih listova, vrsti podataka koje sadržavaju, nekim pojedinostima u načinu popisivanja, sačuvanosti samog arhivskog gradiva te mogućnostima istraživanja.

doc. dr. sc. Danijel Jelaš

Državni arhiv u Osijeku
HR-31000 Osijek
danijel.jelas@gmail.com

Prethodno priopćenje
UDK: 351.755.3 (497.543)
“1809/1850“

Ključne riječi: Osijek, popisi stanovništva, povijesna demografija, Državni arhiv u Osijeku, arhivsko gradivo

UVOD

Povijesno-demografska istraživanja naselja na području istočne Hrvatske u vrijeme prije općeg građanskog popisa stanovništva iz 1857. godine¹ temelje se uglavnom na podacima u crkvenim matičnim knjigama te poimeničnim i sumarnim zapisima o stanovništvu razne provenijencije, sadržaja i namjene. To su evidencije župljana, tzv. stanja duša, izvješća kanonskih vizitacija, urbari, porezni popisi, evidencije građana te popisi pučanstva provedeni prema nalogu središnjih ili lokalnih organa vlasti.² S kakvim će se izvorima istraživač susresti ovisi u određenoj mjeri i o prostoru i razdoblju koje se proučava. Primjerice, kada govorimo o istočnim hrvatskim krajevima potkraj 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća, na vrstu i stanje sačuvanosti izvora utjecale su neke specifične povijesne okolnosti, prije svega dugotrajna osmanska vlast, potom razdoblje vojno-komorskog kondominija, osnivanje Vojne krajine u Slavoniji te procesi dekameralizacije i refeudalizacije na prostoru provincijala.³ Tako su popisi za Slavoniju do sredine 18. stoljeća umnogome povezani s nastojanjima Dvora da integrira novostečena područja u administrativni, vojni i gospodarski sustav Habsburške Monarhije.⁴ Potkraj 18. stoljeća proveden je opći census u sklopu reformi Josipa II. s osnovnim ciljem evidentiranja vojnih obveznika.⁵ Posljednji opći popis pučanstva prije ukidanja feudalnih odnosa, obavljen 1804. i 1805. godine, bio je na tragu jozefinskog, također s većim naglaskom na evidentiranje vojnih obveznika.⁶

Budući da je Osijek prije proglašenja slobodnim i kraljevskim gradom bio komorski posjed, za razdoblje od kraja 17. stoljeća do 1809. godine bilo kakve podatke o ovdašnjem stanovništvu u navedenom razdoblju treba potražiti ponajprije u gradivu Arhiva Dvorske komore (*Finanz- und Kammerarchiv*) Austrijskog državnog arhiva

(*Österreichisches Staatsarchiv*) u Beču, primjerice u sklopu arhivske cjeline *Hoffinanz Ungarn*, serija *Anhang vermichte ungarische gegenstände*.⁷ Još je razmjerno neistražena i zbirka *Urbaria et conscriptiones* Državnog arhiva Mađarskog nacionalnog arhiva (*Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár*) u Budimpešti.⁸ Naposljetku, relevantan je i arhivski fond *Ugarska dvorska komora. Urbarski spisi i popisi posjeda* Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu.⁹ Kad je riječ o gradivu Državnog arhiva u Osijeku, mogućnosti proučavanja demografske, pa i svake druge povijesti osječkih komorskih općina vrlo su ograničene. Gradske vlasti vodile su evidencije poreznih obveznika, trgovaca i obrtnika, zemljišne evidencije i sl., ali gradivo lokalne samouprave jednostavno nije u dovoljnoj mjeri sačuvano.¹⁰ Postoje samo fragmentarni podaci popisa obavljenog u Osijeku 1804. godine koji se čuvaju u Državnom arhivu u Osijeku, međutim zbog njegove su necjelovitosti neupotrebljivi za bilo kakvo sustavno istraživanje.¹¹

S druge strane, gradivo gradske uprave nastalo nakon proglašenja Osijeka slobodnim i kraljevskim gradom mnogo je cjelovitije, a vođenje određenih evidencija preuzelo je poglavarstvo.¹² Stoga se za razdoblje između 1809. i 1850. godine ključni povijesno-demografski izvori Osijeka nalaze upravo u osječkom arhivu u sklopu arhivskog fonda *Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (1809. – 1850.).¹³

Još je pri prvotnom sređivanju fonda kao zasebna jedinica formirana serija pod nazivom Popisi stanovništva Osijeka koju čine knjige popisa od 1814. do 1850. godine.¹⁴ Tijekom 2014. i 2015. godine obavljena je temeljita revizija fonda, pri čemu je utvrđeno da je iz serije nužno izdvojiti pojedine evidencije i popise jer nije riječ o popisima stanovništva. Također je jedinici pridružen upisnik građana (*Conotatio Individuorum in Libera et Regia Civitate Eszekiensi*) te joj je promijenjen naziv u *Popisi i evidencije stanovništva*, koja je u novoj strukturi fonda postala podserija u sklopu serije *Upravni i gospodarski poslovi*.¹⁵ Kada govorimo o gradivu navedene podserije, najvažniji su i najistraženiji osječki popisi neplemenitog pučanstva iz 1814. i 1839. (*Popularis*

1 Prvi je građanski popis, doduše, obavljen tijekom 1850. i 1851. godine, međutim zbog određenih nedostataka smatra se gotovo neupotrebljivim. Vranješ-Šoljan, Božena. Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji. // Časopis za suvremenu povijest 40 (2008), 2, str. 523.

2 Više o arhivskim izvorima za proučavanje povijesne demografije na području Ugarske u: Óri, Péter; Levente. Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries: MPIDR Working paper WP-2011-020. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2011. Str. 1-57. O izvorima za područje današnje Republike Hrvatske u: Krivošić, Stjepan. Izvori za historijsku demografiju – djelomični brojevi i poimenični popisi. // Arhivski vjesnik 36 (1993), str. 159-170; Stipetić, Vladimir; Vekarić, Nenad. Povijesna demografija Hrvatske. Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 2004. Str. 26-32.

3 Iz predosmanskog i osmanskog razdoblja vrlo je malo sačuvanih izvora za proučavanje stanovništva, stoga su iznimno vrijedni dokumenti porezni popis posjeda obitelji Korogy iz 1469. godine te defter Požeškog sandžaka iz 1571. godine. Vidi: Mažuran, Ive. Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine. // Starine JAZU 58 (1980), str. 125-166; Popis sandžaka Požege 1579. godine / priredila Fazileta Hafizović. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001.

4 Napose popisi Caraffine komisije iz 1698. i 1702. godine te komorski i vlastelinski popisi iz 1736. i 1737. godine. Vidi i: Popisi naselja i stanovništvo u Slavoniji 1698. godine / priredio Ive Mažuran. Osijek: Zavod za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, 1988; Mažuran, Ive. Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993.

5 Skenderović, Robert. Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine: Tabella Impopulationis pro Anno 1773. // Povijesni prilozi 39 (2010), str. 75-80; Vranješ-Šoljan, Božena. Nav. dj., str. 520-521.

6 Korunić, Petar. Stanovništvo Hrvatske 1802. godine. // Historijski zbornik 66 (2013), 1, str. 1-2, 53, 58.

7 Signatura: AT-OeStA/FHKA AHK HF Ungarn VUG. Vidi neke popise u: Mažuran, 1982. – 1983., str. 140; Vitek, Darko. Prilog poznavanju demografske slike osječčkoga Gornjega grada u XVIII. stoljeću. // Povijesni prilozi 27(2004), str. 94.

8 Signatura: MNLOL, E 156.

9 Signatura: HR-HDA-22. Vidi neke popise u: Vitek, Darko. Nav. dj., str. 94.

10 Gradivo Komorske općine Tvrđa (1690. – 1786.), Komorske općine Gornji grad (1702. – 1786.), Komorske općine Donji grad (1704. – 1786.) te Komorske općine Osijek (1786. – 1809.) u najvećoj je mjeri, prema predaji, prodano lokalnim mesarima u vrijeme mandata gradonačelnika Antuna Stojanovića (1868. – 1869.) kao nepotrebno. Sačuvan je samo manji broj knjiga i desetak kutija spisa iz toga razdoblja. Jelaš, Danijel. Komorska općina Donji grad: 1714/1786: analitički inventar. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2015. Str. 7.

11 Spomenuti se fragmenti nalaze u fondu HR-DAOS-5, Komorska ujedinjena općina Osijek (1786. – 1809.).

12 Božić-Drljača, Vesna; Jelaš, Danijel. Poglavarstvo Slobodnog i kraljevskog grada Osijek: 1809-1850: sumarni inventar. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2016. Str. 58-60.

13 Signatura: HR-DAOS-6. Uz gradivo osječčkog poglavarstva vrlo su vrijedan izvor za povijesnu demografiju crkvene matične knjige rođenih, umrlih i vjenčanih u Zbirci matičnih knjiga, signatura: HR-DAOS-500.

14 Sršan, Stjepan. Inventar arhivske građe Gradskog poglavarstva u Osijeku 1809.-1945. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1989. Str. 46.

15 Podserija u novom inventaru nosi signaturu HR-DAOS-6/1.6. Božić-Drljača, Vesna; Jelaš, Danijel. Nav. dj., str. 58-60.

Conscriptio, Popularis Ignobilium Conscriptio) te zemljišni popis iz 1828. godine (*Coscriptio Regnicolaris*). U istu je podseriju uvršten i jedan svezak popisa vojnih obveznika po kućanstvima iz 1850. godine za Gornji grad.

No nisu svi podaci o stanovništvu grada odloženi u rečenu podseriju. Poglavarstvo je sastavljalo i godišnje sumarne iskaze stanovništva (*Summarium Popularis ignobilium Conscriptio in Liberae Regiae Civitate Eszekiensis*) odložene među *Spise upravnih i gospodarskih predmeta (Acta Politico-Oeconomica)*, odnosno tzv. redovne spise prema centralnom urudžbenom zapisniku. Ondje su pronađeni i u cijelosti sačuvani listovi tzv. Popisa naroda, odnosno popisa vojnih obveznika po kućanstvima iz 1849. godine.¹⁶

POPISI NEPLEMENITOG STANOVNIŠTVA 1814. I 1839. GODINE

Lokalni popisi neplemenitog stanovništva Osijeka iz 1814. i 1839. godine¹⁷ provedeni su, kao i opći census iz 1804./1805., na temelju zakonske odluke Ugarskog sabora br. 2. iz 1802. godine (*De Populari Ignobilium Conscriptio*).¹⁸ Popisom, dakle, nisu bili obuhvaćeni plemići i klerici, a da je riječ dijelom i o evidenciji vojnih obveznika, otkrivaju same rubrike popisnih obrazaca s obzirom na to da ih se većina ispunjavala isključivo za muške članove kućanstva.¹⁹

Prvotna je namjera zakonodavca bila uvođenje redovitih godišnjih popisa, međutim takva praksa nije zaživjela pa su oni provedeni tek povremeno.²⁰ Raspoloživi izvori ne otkrivaju koliko su se često takvi popisi provodili u Osijeku, ali je izgledno da navedena dva nisu bila i jedina, osobito ako znamo da je magistrat u pravilu raspolagao ažurnim sumarnim podacima o broju gradskog stanovništva upravo prema obrascu propisanom 1802. godine.

Kao prilog navedenom zakonu objavljujane su i detaljne provedbene upute s primjerima za popunjavanje

triju različita obrasca.²¹ **Obrazac A** (*Familiae Tabella*) kompleksna je tablica u koju su se upisivali podaci o svakom članu pojedinog kućanstva. U zaglavlju su se nalazili podaci o lokaciji kuće: županija, jurisdikcija (odnosno gradska ili seoska općina), župa, naselje (u slučaju Osijeka to je gradska četvrt), kućni broj te ime vlasnika kuće. Kod muškaraca su se uz ime i prezime upisivali godina rođenja (*annus natavitatis*), položaj u kućanstvu (*qualificatio individuorum*), status i kategorija zanimanja (*classificatio masculorum*), dobna skupina (*juxta aetatem*), vjerska pripadnost (*juxta religionem*), jesu li odsutni (*absentes*) u vrijeme popisa te jesu li se pritom nalazili u kraljevstvu (*in regno*), izvan kraljevstva (*extra regnum*), na nepoznatome mjestu (*nescitur ubi*), zatim jesu li služili vojsku, je li riječ o trajno ili privremeno nastanjenim strancima te opaske popisivača (*observationes*). Rubrika razredba pojedinca (*qualificatio individuorum*) sadržava podatke o tome je li muški član kućanstva bio glava obitelji, sin, sluga te šegrt ili kalfa. Ako je sinova bilo više, najstariji je upisan kao prvi sin (*Primus filius*), prvi iza njega kao drugi (*2^{dus} filius*) itd. Ondje se za glavu kućanstva najčešće navodi i zanimanje. U istoj je rubrici posebno naznačeno ako je nositelj kućanstva bio udovac, zatim ako je neki od sinova posvojen ili oženjen te ako je muški član kućanstva bio odsutan. *Classificatio masculorum* jest rubrika kojoj je cilj razvrstati muške članove prema društvenom statusu i zanimanju (službenici i dostojanstvenici (*officiales et honorationes*), građani i obrtnici (*cives et opificies*), sluge plemića (*servus nobilium*), seljaci (*rustici*), inkvilini, subinkvilini, vrtlari (*in et subinquinini, hortulani, promiscuae conditionis*), sinovi obitelji (*filii familias*)).

Treba još napomenuti da popis dijeli muškarce na tri dobne skupine, mlađi od 17 godina, od 17 do 40 godina i stariji od 40 godina. Srednja dobna skupina, koju čine vojni obveznici, dijeli se na oženjene muškarce te neženjene i udovce. Identifikacija prema vjeroispovijesti moguća je samo prema službeno priznatim konfesijama (katolici, luterani, kalvini, pravoslavci i židovi). Zanimljivo je da su židovi posebno iskazani prema dobnim skupinama, što je povezano s određenim posebnostima pri regulaciji vojne obveze.²²

Posebna rubrika vodi se za strance (*extranei*). Oni se dijele u dvije skupine: *domiciliati* (koji posjeduju kuću) i *commorantes* (koji borave u mjestu). Također se vodi rubrika za veterane (*capitulantes emeriti*), i to prema bračnom statusu, dakle jesu li oženjeni ili samci (*uxorati, caelibes*).

Za ženske se pak članove kućanstva navode samo ime i prezime, položaj u kućanstvu (*Mater Familias, Uxor, Vidua, 1ma Filia, Ancilla, Coca, i dr.*), je li odsutna te eventualna

¹⁶ U gradivu Poglavarstva nalazimo i druge izvore o stanovništvu poput evidencija građana, popisa poreznih obveznika, plemića, klerika i vojnika siročadi, ponajviše među spisima upravnih i gospodarskih predmeta te u dokumentaciji Ureda blagajne. Podaci u njima mogu poslužiti kao indikator određenih demografskih, socijalnih ili gospodarskih kretanja u razdobljima između popisa.

¹⁷ Na koricama i u naslovima izvornika stoje godine 1815. i 1840. iako je popisivanje obavljeno tijekom 1814. i 1839. godine. Primjerice sumarni popis Gornjega grada za 1940. godinu (*Summarium Liberae ac Regiae Superioris Civitatis Eszek Anni 1840*) zaključen je i ovjeren 30. prosinca 1839. godine. Zacijelo je vrijedilo načelo da se te dokumente datira prema godini objavljivanja rezultata popisa jer su tada ti podatci postali službeni. U literaturi pak prevladava datacija prema vremenu provedbe popisa (Sršan, Firinger, Erceg i dr.), što je i primjerenije s obzirom na to da se podaci doista i odnose na vrijeme popisa, a ne vrijeme objavljivanja rezultata. No neki su autori preuzeli dataciju iz naslova izvora (Mažuran). Vidi: Sršan, Stjepan. Inventar arhivske građe Gradskog poglavarstva u Osijeku 1809.-1945. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1989. str. 46; Firinger, Kamilo. Popis osječkog pučanstva iz god. 1814. // Osječki zbornik 2-3 (1948), str. 277-278; Erceg, Ivan. Presjek kroz imovno stanje i obaveze stanovnika Osijeka: početkom 2. polovice 18. stoljeća. // Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 7(1974), str. 34; Mažuran, Ive. Stanovništvo Osijeka u prvoj polovici 19. stoljeća: društveni odnosi u gradu. // Od turskog do suvermenog Osijeka. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku: Poglavarstvo grada Osijeka; Zagreb: Školska knjiga: 1996. Str. 91-97.

¹⁸ Vranješ-Šoljan, Božena. Nav. dj., str. 521.

¹⁹ Korunić, Petar. Nav. dj., str. 55; Ori, Péter; Pakot, Levente. Nav. dj., str. 11; Vranješ-Šoljan, Božena. Nav. dj., str. 521.

²⁰ Ori, Péter; Pakot, Levente. Nav. dj., str. 33.

²¹ U gradivu osječkog poglavarstva sačuvan je primjerak uputa iz 1823. godine. Vidi: HR-DAOS-6.1.1.5, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka (dalje: PSKGO), Upravni i gospodarski predmeti, Instructio pro Ignobilium Conscriptioe, spis br. 2619/1838 (dalje: Instructio).

²² HR-DAOS-6.1.1.5, PSKGO, Instructio, § 20. Odlukom Ugarskog sabora od 21. lipnja 1802. židovi se oslobađaju vojne obveze, osim u slučaju rata. Thirring, Gusztáv. Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903. Str. 617.

opaska popisivača. Godina rođenja, status te pripadnost žena određenoj dobnoj i vjerskoj skupini nisu se bilježili s obzirom na to da je taj podatak važan, po svojoj prilici, samo za vojne obveznike.

U **Obrazac B** (*Summarium Locī*) upisivali su se sumirani brojčani podaci o kućanstvima za svaku gradsku četvrt. U zaglavlju se donose osnovni podaci o mjestu. Svaki pak opis sadržava kućni broj i redni broj kućanstva u popisu, broj muških ukućana po staležu, dobi i vjerskoj pripadnosti, broj ženskih ukućana, ukupan broj članova kućanstva, broj odsutnih članova, broj članova koji su odslužili vojsku prema bračnom stanju, a pretposljednje dvije rubrike prate kretanje broja članova kućanstva, točnije broj novorođenih i useljenih, odnosno umrlih i iseljenih članova, dok je posljednja rezervirana za opaske.²³

U **Obrazac C** (*Summarium Comitatus*) unosili su se sumarni brojčani podaci za sva naselja u jednoj županiji, a ispunjavala su ih viša nadležna administrativna tijela. Gradska uprava upotrebljavala je isti obrazac pri izradi godišnjih sumarnih izvješća o ukupnom broju stanovnika Osijeka među spisima upravnih gospodarskih predmeta.²⁴ Rubrike su gotovo identične kao u Obrascu B, osim što je na početku umjesto broja kuće i kućanstva ime mjesta.

Popis iz 1814. godine najcjelovitiji je sačuvan izvor o stanovništvu Osijeka u kasnofeudalnom razdoblju.²⁵ Čini ga šest svezaka, po jedan svezak poimeničnih popisa prema obrascu A i jedan svezak sumarija prema obrascu B za svaku gradsku župu (Donji, Gornji i Unutarnji grad).²⁶ U to su vrijeme gradske četvrti (Donji grad, Gornji grad, Unutarnji grad i Alodij) imale vlastite nizove kućnih brojeva pa je za svaku od njih popis obavljen zasebno.²⁷ Gradivo je u arhiv dospjelo oštećeno te su svesci poimeničnih popisa za Unutarnji i Donji grad prevezani, a na pojedinim su listovima izvršeni manji restauracijski zahvati. Iste će mjere biti nužno poduzeti i u slučaju ostalih četiriju, no stanje ipak nije do te mjere kritično da se navedeni materijal ne može upotrebljavati.

Popis iz 1839. godine nije kompletan jer nedostaje svezak poimeničnog popisa za Gornji grad.²⁸ Obrasci su identični onima iz 1814. godine, a primjetne su neznatne razlike samo u načinu popisivanja.²⁹ Uočene su i manje diskrepancije između broja kuća u poimeničnom popisu i sumariju, što na temelju raspoloživih podataka nije objašnjivo. Gradivo je, općenito govoreći, u prilično lošem stanju (pohabane korice i listovi, znatna oštećenja od vlage) te se očekuju znatni restauracijski zahvati.

ZEMLJIŠNI POPIS IZ 1828. GODINE

Ugarski sabor 1827. godine donio je odluku da će u Ugarskoj i tzv. pridruženim stranama biti proveden opći zemljišni popis. Cilj toga cenzusa nije bio poimenično popisati pučanstvo, nego prikupiti podatke o kućanstvima, točnije o imovini kućanstva podložnoj oporezivanju.³⁰ U zaglavlju popisnog lista bilježili su se podaci o upravnoj oblasti i mjestu. Na marginama je upisan redni broj, a potom slijede podaci za svako kućanstvo u 14 rubrika: ime poreznog obveznika (glave obitelji, kućegazde), broj radno sposobnih ukućana obaju spolova između 18 i 60 godina, njihovo zanimanje, broj kuća na posjedu i njihova vrijednost, veličina i vrijednost okućnice, površine njiva, livada, vinograda te opseg i vrijednost proizvodnje, broj krupne i sitne stoke, površine šume, razno i opaske.

Za razliku od cenzusa iz 1814. i 1839. osječki zemljišni popis iz 1828. godine (*Conscriptio Regnicolaris Liberae ac Regiae Civitatis Eszekiensis*) nije proveden po četvrtima, nego je jedinstven za cijelo područje grada te obuhvaća ukupno 2254 kućanstva. Sačuvan je u cijelosti, u iznimno je dobrom stanju, a čini ga šest svezaka popisnih listova i jedan svezak probnog popisa. Na kraju šestog sveska nalazi se i zaključni statistički pregled s ovjerama popisivača.³¹

POPISI VOJNIH OBVEZNIKA IZ 1849. I 1850. GODINE

Na temelju odluke Banskoga vijeća od 16. lipnja 1849. godine br. 6046 u Hrvatskoj i Slavoniji proveden je popis naroda, ponajprije radi poimeničnog evidentiranja i regrutacije vojnih obveznika.³² Njime su obuhvaćena sva kućanstva, a ako su jedan ili više članova bili vojni obveznici, njihova su imena navedena u posebnoj rubrici. I ovdje je osnovna popisna jedinica bila kuća pa je cenzus

23 Rubrike i podrubrike o statusu, dobnoj i vjerskoj pripadnosti jednake su kao i u Obrascu A.

24 HR-DAOS-6.1.1.5, PSKGO, Upravi i gospodarski poslovi, Upravni i gospodarski predmeti, passim.

25 O tom se popisu ponešto i pisalo ili ga se upotrebljavalo za istraživanja. Vidi: Firinger, Kamilo. Popis osječkog pučanstva iz god. 1814. // Osječki zbornik 2-3 (1948), str. 277-278; Firinger, Kamilo. Židovi u Osijeku god 1814. // Osječki zbornik 2-3 (1948), str. 278-279; Mažuran, Ive. Stanovništvo Osijeka u prvoj polovici 19. stoljeća: društveni odnosi u gradu. // Od turskog do suvremenog Osijeka. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku: Poglavarstvo grada Osijeka; Zagreb: Školska knjiga, 1996. Str. 91-97; Mažuran, Ive. Vjerska i nacionalna struktura, u Od turskog do suvremenog Osijeka // Od turskog do suvremenog Osijeka. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku: Poglavarstvo grada Osijeka; Zagreb: Školska knjiga, 1996. Str. 97-99; Božić Bogović, Dubravka. Demografska slika Osijeka od 1809. // Glasnika arhiva Slavonije i Baranje 10 (2009), str. 201-216.

26 U starom inventarnom popisu nedostaju poimenični popis za župu Unutarnji grad i sumarij za župu Gornji grad. Riječ je po svemu sudeći o propustu samog autora inventara s obzirom na to da je Firinger još 1848. godine raspolagao sa svih šest svezaka. Sršan, Stjepan. Inventar arhivske građe Gradskog poglavarstva u Osijeku 1809.–1945. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1989. Str. 47; Firinger, Kamilo. Popis osječkog pučanstva iz god. 1814. // Osječki zbornik 2-3 (1948), str. 277.

27 Četvrt Alodij (kasnije Novi grad) bila je pod župom Tvrdra.

28 U starom su inventaru izostavljeni knjiga poimeničnog popisa za župu Donji grad, sumarni i poimenični popisi za četvrti Unutarnji grad i Alodij. Autor inventara, doduše, navodi jedan svezak od nekoliko listova poimeničnog popisa za Donji i Unutarnji grad, ali takav svezak u gradivu nije pronađen. Sršan, Stjepan. Inventar arhivske građe Gradskog poglavarstva u Osijeku 1809.–1945. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1989. Str. 47.

29 Primjerice ako je udovica bila glava obitelji, u popisu iz 1814. godine stajalo bi samo *Vidua*, dok bi 1839. godine bila upisana kao *Vidua i Mater Familias* itd.

30 Holjevac, Željko. Nav. dj., str. 692.

31 Više o osječkom popisu iz 1828. godine i demografskim podatcima u: Sršan, Stjepan. Popis grada Osijeka 1828. godine. // Anali zavoda za znanstveni rad u Osijeku 4(1985), str. 133-154; Sršan, Stjepan. Stanovništvo Osijeka i njegovo ekonomsko stanje 1828. godine. // Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 17(1990), 1, str. 33-117.

32 HR-DAOS-6.1.1.5, PSKGO, Upravni i gospodarski poslovi, Upravni i gospodarski predmeti, br. 1271/1849; Korunić, Petar. Nav. dj., str. 62.

obavljen po gradskim četvrtima, koje su ujedno bile zasebne oblasti za novačenje (tzv. četnički kotari). Treba reći da je riječ o razmjerno jednostavnom popisu usmjerenim na prikupljanje osnovnih podataka relevantnih za novačenje.

U zaglavlje popisnog obrasca, naslovljenog *Popis naroda za godinu 1849.*, navedena je lokacija (županija, okružje i četnički kotar). Potom slijedi tablica s podacima o kućanstvima. Umjesto izvorno predviđenih rubrika za općinu i selo upisivali su se brojevi kuća. Potom slijedi ime nositelja kućanstva, broj svih muških i ženskih članova kućanstva, broj svih radno sposobnih muškaraca od 20 do 60 godina, broj vojno sposobnih muškaraca od 20 do 40 godina, broj muškaraca koji već služe vojsci, ime i ukupan broj muškaraca koji se stavljaju u aktivnu službu ili rezervni sastav, podatak o bivšim vojnicima te opaske popisivača.

Novi vojni popis obavljen je 1850. godine s ciljem poimeničnog evidentiranja vojnih obveznika rođenih između 1824. i 1830. godine. Premda je sam obrazac naslovljen *Popis Muških Glavah u Gradu Osieku 1850 nahodeći se*, i ovdje je primarno riječ o popisu obveznika po kućanstvima. Zanimljivo je da se obrasci iz 1849. i 1850. znatno razlikuju, ponajviše u tome što u potonjem nedostaju rubrike o raspoređivanju obveznika u aktivnu službu ili rezervni sastav. Najvjerojatnije se radilo samo o predregrutacijskoj evidenciji vojno sposobnih mladića. U prvu od dvije glavne rubrike upisivali su se podaci o kućanstvu, odnosno kućni broj, ime i prezime glave obitelji te broj muških članova. Ako je u kućanstvu bilo vojnih obveznika, ispunjavala se druga glavna rubrika s podacima o imenu i prezimenu obveznika, datumu rođenja, prebivalištu, zanimanju, tjelesnoj sposobnosti, eventualnim razlozima oslobođenja od službe te opaske popisivača.³³ Nažalost, sačuvan je samo svezak za Gornji grad, i to djelomično.

MOGUĆNOSTI ISTRAŽIVANJA

Dosad je tema demografske povijesti Osijeka u prvoj polovini 19. stoljeća pobudila interes tek manjeg broja istraživača, od kojih se većina bavila uglavnom pukim prenošenjem brojčanih podataka iz izvora. Iznimka su analiza Stjepana Sršana popisa iz 1828. godine te prikaz demografske slike Osijeka s naglaskom na 19. stoljeće Dubravke Božić Bogović.³⁴ Daljnja pak sustavna obrada i interpretacija navedenih izvora tek predstoji. Tu se ponajprije misli na složenije i opsežnije povijesno-demografske i socioantropološke studije koje bi odgovorile na brojna pitanja u vezi s kretanjem i strukturom gradskog stanovništva, ali i strukturom kućanstava te obitelji Osijeka tijekom prve polovine 19. stoljeća promatranih u širem kontekstu posljednjih desetljeća kasnofeudalnog, odnosno predindustrijskog razdoblja povijesnog razvitka.³⁵

Najobuhvatnija istraživanja mogu se provesti na temelju poimeničnih popisa neplemenitog pučanstva jer sadržavaju najviše relevantnih detalja o pojedincima, obiteljima i kućanstvima, društvenim odnosima itd.³⁶ Međutim, bez podataka o plemićima, klericima, vojnicima te, primjerice, vrlo važnog podatka o dobi žena demografska slika jednoga naselja nije potpuna. Primjerice, analiza prema dobnoj strukturi prije popisa iz 1857. godine izvediva je samo za muški dio populacije Osijeka. Ograničenje je i to što je samo cenzus iz 1814. godine sačuvan gotovo u cijelosti, dok iz 1839. godine nedostaje svezak za Gornji grad te je zapravo upitno koliko uopće ima smisla priređivati opsežne i zahtjevne studije bez izvora o stanovništvu druge po veličini gradske četvrti. Šteta je utoliko veća jer su podaci iz 1814. i 1839. godine prikupljeni i strukturirani prema identičnom obrascu pa bi se zasigurno mnogo zanimljivih zaključaka dalo izvesti i iz poredbene analize dvaju popisa da su kompletni. S druge strane, takva je analiza do kraja provediva na temelju sumarija, sačuvanih u cijelosti.

Uz neznatne je prilagodbe u poredbenu analizu moguće uvrstiti čak i popis iz 1828. godine s obzirom na to da su brojčani podaci o broju, djelatnosti i društvenom statusu ukućana ondje vrlo slično iskazani kao u sumarijima iz 1814. i 1839. godine. No njegova je iznimna vrijednost više u tome što je njime evidentirana ukupna imovina te ekonomska aktivnost svakog kućanstva. Dakle, taj popis omogućuje detaljan uvid i u tadašnju ekonomsku strukturu gradskog stanovništva. Naposljetku, to je jedini izvor koji pruža mogućnost poredbene analize s drugim mjestima u Ugarskoj i pridruženim krajevima za istu godinu, što ga čini posebno zanimljivim.³⁷

Za razliku od navedenih, popisi vojnih obveznika provedeni netom nakon ukidanja feudalnih društvenih odnosa ne sadržavaju podatke dostatne za složenije analize. U nedostatku drugih izvora popis iz 1849. godine poslužit će tek pri utvrđivanju broja muških i ženskih ukućana po gradskim četvrtima.³⁸ Popis iz 1850. godine obuhvaća jedino muške članove kućanstava, a zbog fragmentarnosti nije osobito iskoristiv za demografske analize.

Ukratko govoreći, na osnovi raspoloživog materijala najpreciznije se može utvrditi kretanje broja osječkog stanovništva, i to od 1814. do 1849. godine, osobito kada se popisima pribroje i godišnji iskazi stanovništva iz spisa upravnih i gospodarskih predmeta. Za složenije studije najbolje će poslužiti popisi iz 1814. i 1828. te popis iz 1839.

33 Obrazac sadržava i rubrike za ime općine i tekući broj za ždrijebanje, ali su one ostale neispunjene.

34 Vidi bilješke 21 i 27.

35 Sveobuhvatno povijesno-demografsko istraživanje popisa iz 1814. godine za potrebe svoje doktorske disertacije obavila je Eldina Lovaš, no rezultati tog istraživanja još nisu objavljeni.

36 Postoje neke pretpostavke da je uz popise pučanstva izrađivan i prateći kartografski materijal. Doista, postoji sačuvan plan Gornjega grada iz 1814. godine s popisom građana u fundusu Muzeja Slavonije Osijek. Riječ je o svojevrsnom katastarskom planu s upisanim kućnim brojevima. To je ujedno poveznica s popisom pučanstva iz iste godine pa se za svako kućanstvo vrlo jednostavno može utvrditi lokacija stanovanja. Nažalost, nije poznato postoji li još kakav sličan plan Osijeka iz prve polovine 19. stoljeća koji bi se mogao povezati s nekim od popisa. Gačina, Sonja; Ivanković, Grgur Marko. Planovi i vedute Osijeka. Osijek: Muzej Slavonije, 1996. Str. 40-41.

37 Izvori se čuvaju u Mađarskom nacionalnom arhivu u arhivskoj cjelini pod nazivom Archivum Regnicolaris (signatura: MNL0L, N).

38 Uvidom u kazalo upravnih i gospodarskih predmeta za 1849. godinu utvrđeno je da Poglavarstvo te godine nije izdalo sumarni iskaz gradskog stanovništva. HR-DAOS-6.1.1.4, PSKGO, Upravi i gospodarski poslovi, Kazala upravnih i gospodarskih predmeta, god. 1849, knj. 176.

godine ako je istraživanje provedivo na osnovi sumarnih brojčanih iskaza. Manjak podataka u nekim će se slučajevima moći nadoknaditi drugim izvorima iz gradiva Poglavarstva ili *Zbirke matičnih knjiga*. Naposljetku, ne treba posve isključiti mogućnost pronalaska popisa stanovništva Osijeka ili barem njihovih dijelova u fundusima drugih ustanova.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Opisani popisi stanovništva, uz evidencije građana i matične knjige, svakako su ključni, nezaobilazni i nezamjenjivi izvori o stanovnicima Osijeka u prvoj polovini 19. stoljeća. Uzmemo li u obzir da je njihov sadržaj još

većinom neistražen, da je riječ o neobjavljenim izvorima te da su pojedine knjige, kako je utvrđeno pri posljednjoj reviziji, u prilično lošem stanju, ta važna dokumentacija zahtijeva od nadležne ustanove i njezinih zaposlenika posebnu brigu i postupanje. Prije svega nužni su koraci u fizičkoj zaštiti izvornika, što je već u tekstu i navedeno. Od daljnjih koraka svakako bi bilo dobro sve popise stanovništva digitalizirati i učiniti ih dostupnim bez potrebe da se upotrebljavaju osjetljivi izvornici. Konačni bi, pak, cilj trebao biti njihovo publiciranje. Kritičko izdanje tih popisa, uz stručnu uvodnu studiju, zacijelo bi otvorilo brojne mogućnosti njihove primjene u daljnjim istraživanjima povijesti osječkog stanovništva.

Prilog: popis arhivskih jedinica

Seriya 1. Upravni i gospodarski poslovi

Podserija 1.5. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva

Signatura	Naziv	Godina	Reg. br.	Teh. jed.
1.1.5	Upravni i gospodarski predmeti	1809-1850		kut. 21-512
	Sumarni popis vojnih obveznika za Donji, Gornji, Unutarnji i Novi grad	1849	1271/1849	kut. 506

Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva³⁹

Signatura	Naziv	Godina	Teh. jed.
1.6.1	Opći popis iz 1814. godine	1814	knj. 441-446
1.6.1.1	Poimenični popis Unutarnji i Novi grad	1814	knj. 441
1.6.1.2	Poimenični popis Gornji grad	1814	knj. 442
1.6.1.3	Poimenični popis Donji grad	1814	knj. 443
1.6.1.4	Sumarni popis Unutarnji i Novi grad	1814	knj. 444
1.6.1.5	Sumarni popis Gornji grad	1814	knj. 445
1.6.1.6	Sumarni popis Donji grad	1814	knj. 446
1.6.2	Opći popis iz 1839. godine	1839	knj. 447-451
1.6.2.1	Poimenični popis Donji grad	1839	knj. 447
1.6.2.2	Poimenični i sumarni popis Unutarnji grad	1839	knj. 448
1.6.2.3	Poimenični i sumarni popis Novi grad	1839	knj. 449
1.6.2.4	Sumarni popis Gornji grad	1839	knj. 450
1.6.2.5	Sumarni popis Donji grad	1839	knj. 451
1.6.3	Popis vojnih obveznika iz 1850. godine za Gornji grad	1850	knj. 452
1.6.3	Opći zemljišni popis iz 1828. godine	1828	knj. 453-459
1.6.3.1	Probni popis za Unutarnji grad	1828	knj. 453
1.6.3.2	Knjige zemljišnog popisa I-VI	1828	knj. 454-459

³⁹ Božić-Drljača, Vesna; Jelaš, Danijel. Nav. dj., str. 58-60.

ARHIVSKI IZVORI

Državni arhiv u Osijeku

HR-DAOS-6.1.1.4, PSKGO, Upravi i gospodarski poslovi, Kazala upravnih i gospodarskih predmeta, knj. 176

HR-DAOS-6.1.1.5, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka, Upravni i gospodarski poslovi, Upravni i gospodarski predmeti, spis br. 2619/1838, 1271/1849

NEOBJAVLJENI INVENTARI

Jelaš, Danijel. Komorska općina Donji grad: 1714/1786: analitički inventar. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2015.

OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA

Božić Bogović, Dubravka. Demografska slika Osijeka od 1809. // Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 10(2009), str. 201-216.

Božić-Drljača, Vesna; Jelaš, Danijel. Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka: 1809-1850: sumarni inventar. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2016.

Erceg, Ivan. Presjek kroz imovno stanje i obaveze stanovnika Osijeka: početkom 2. polovice 18. stoljeća. // Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 7 (1974), str. 29-60.

Firinger, Kamilo. Popis osječkog pučanstva iz god. 1814. // Osječki zbornik 2-3(1948), str. 277-278.

Firinger, Kamilo. Židovi u Osijeku god 1814. // Osječki zbornik 2-3(1948), str. 278-279.

Gaćina, Sonja; Ivanković, Grgur Marko. Planovi i vedute Osijeka. Osijek: Muzej Slavonije, 1996.

Korunić, Petar. Stanovništvo Hrvatske 1802. godine. // Historijski zbornik 66 (2013), 1, str. 47-99.

Krivošić, Stjepan. Izvori za historijsku demografiju – djelomični brojevi i poimenični popisi. // Arhivski vjesnik 36(1993), str. 159-170.

Mažuran, Ive. Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine. // Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 58(1980), str. 125-166.

Mažuran, Ive. Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993.

Mažuran, Ive. Stanovništvo Osijeka u prvoj polovici 19. stoljeća: društveni odnosi u gradu. // Od turskog do suvremenog Osijeka. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku: Poglavarstvo grada Osijeka; Zagreb: Školska knjiga, 1996. Str. 91-97.

Mažuran, Ive. Vjerska i nacionalna struktura, u Od turskog do suvremenog Osijeka // Od turskog do suvremenog

Osijeka. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku: Poglavarstvo grada Osijeka; Zagreb: Školska knjiga, 1996. Str. 97-99.

Őri, Péter; Pakot, Levente. Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries: MPIDR Working paper WP-2011-020. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2011.

Popis sandžaka Požega 1579. godine / priredila Fazileta Hafizović. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001.

Popisi naselja i stanovništvo u Slavoniji 1698. godine / priredio Ive Mažuran. Osijek: Zavod za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, 1988.

Skenderović, Robert. Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine: Tabella Impopulationis pro Anno 1773. // Povijesni prilozi 39(2010), str. 73-92.

Sršan, Stjepan. Inventar arhivske građe Gradskog poglavarstva u Osijeku 1809. – 1945. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1989.

Sršan, Stjepan. Popis grada Osijeka 1828. godine. // Anali zavoda za znanstveni rad u Osijeku 4 (1985), str. 133-154.

Sršan, Stjepan. Stanovništvo Osijeka i njegovo ekonomsko stanje 1828. godine. // Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 17(1990), 1, str. 33-117.

Stipetić, Vladimir; Vekarić, Nenad. Povijesna demografija Hrvatske. Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 2004.

Thirring, Gusztáv. Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903.

Vitek, Darko. Prilog poznavanju demografske slike osječkoga Gornjega grada u XVIII. stoljeću. // Povijesni prilozi 27(2004), str. 91-99.

Vranješ-Šoljan, Božena. Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji. // Časopis za suvremenu povijest 40(2008), 2, str. 517-543.

POPULATION CENSUSES IN THE RECORDS OF THE MAGISTRATE OF THE FREE AND ROYAL CITY OF OSIJEK (1809–1850)

SUMMARY

The main historical sources for the population studies of Osijek in the first half of the 19th century are kept within the holdings of the State Archives in Osijek, namely ecclesiastical registers and censuses, the latter being the part of the *Censuses and Administrative and Economic Records* unit in the archival fonds *The Magistrate of the Free and Royal City of Osijek* (HR-DAOS-6). There are three types of censuses in the aforesaid fonds: the census of the commons (from 1814 and 1839), the land census (from 1828), and conscription census (from 1849 and 1850). The census of the commons, based on the 1802 Census Act of the Hungarian Parliament, aimed to register all the residents in the kingdom, save the nobility and clergy. The main census unit was the household, and each entry contained a series of personal information on the individuals. Because one of the main purposes of these censuses was to register all the conscripts, the data on the male household members were more extensive. The general land census of 1828 registered the property of each household in order to become the basis for taxation. But it also contained complex numerical data on the population as well. The conscription censuses are

simple lists of households with the names the conscripts, if any. The most comprehensive and the best preserved is the census of 1814, which enables extensive studies in the fields of historical demography and social anthropology because it contains data on the age, occupation, status of the individuals in the household and the community. The census of 1839 lacks the volume for the individuals of the Upper Town Osijek, but the summaries are preserved completely. The census of 1828 is the main source for the research of the local economic history because it contains detailed information on the occupation of the household members, real estates (houses, gardens, plough fields, meadows, and vineyards), the cattle, etc. The census of the 1849 can only be used to calculate the overall population of Osijek for that year, whereas the 1850 census is incomplete, and therefore cannot be used for any systematic population research. Some of the volumes are currently not available for the users of the State Archives in Osijek because they are damaged and need to be restored. Nevertheless, the archival staff is considering to digitize these censuses in order to make them available regardless of their material state.